

УДК 330.3

А. А. Жигір,

к. е. н., доцент кафедри економічної кібернетики і фінансів,

Бердянський державний педагогічний університет, м. Бердянськ

НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ СТРАТЕГІЇ ЕКОЛОГО-ФІНАНСОВОГО РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМСТВА

A. Zhigir,

Ph.D., Associate Professor of Economic Cybernetics and Finance Department Berdyansk State Pedagogical University

WAYS OF IMPROVING STRATEGIES OF COMPANY'S ECOLOGICAL-FINANCIAL DEVELOPMENT

Відсутність масової практики менеджменту в Україні потребує розробки шляхів удосконалення стратегії еколого-фінансового розвитку підприємства. В роботі узагальнено теоретичні та методичні основи еколого-економічної оцінки, розкрито напрями удосконалення стратегії еколого-фінансового розвитку підприємства.

The lack of management mass practice in Ukraine needs to develop the ways to improve the ecological-financial strategy of company's development. This work summarizes the theoretical and methodological foundations of ecological-financial estimation and reveals Ways of improving strategies of company's ecological-financial development.

Ключові слова: стратегія, еколого-фінансовий розвиток, економічний аналіз, економічна ефективність, фінансові ресурси.

Keywords: strategy, ecological-financial development, economic analysis, economic efficiency, financial resources.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Відсутність масової практики менеджменту в Україні потребує розробки шляхів удосконалення стратегії еколого-фінансового розвитку підприємства. На сучасному етапі розвитку суспільного виробництва менеджмент є складним соціально-економічним явищем, яке проявляється у всіх сферах функціонування підприємства. Сучасний менеджмент схиляється в бік соціологізації і психологізації. Всі системи управління спрямовані на виявлення і розвиток здібностей працівників, які використовуються ними у процесі виробництва. Тому пошук шляхів активізації людського фактору з урахуванням соціально-психологічних особливостей персоналу, запровадження інноваційних методів управління працею на виробництві є однією з вирішальних умов підвищення ефективності діяльності колективу підприємства.

Роль менеджменту в умовах сучасного виробництва постійно зростає, оскільки посилення позицій в конкурентній боротьбі залежить від якості управління, обраної стратегії та зусиль по її реалізації. Тому удосконалення стратегії еколого-фінансового розвитку підприємства, спрямованого на комплексний розвиток підприємства, є головним фактором підвищення конкурентоздатності продукції підприємства.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Останнім часом в економічній літературі, наукових дослідженнях і публікаціях велику увагу приділяють стратегії еколого-фінансового розвитку. Цьому питанню присвячено багато праць таких вчених, як Андрійчук В.Г., Чупіс А.В., Збарський В.К., Хвесик М.А. та інші.

Однак, незважаючи на достатню кількість теоретичного матеріалу на цю тему, на практиці це питання розкрито недостатньо та потребує подальшого дослідження.

МЕТА СТАТТІ

Головною метою роботи є узагальнення теоретичних та методичних основ еколого-економічної оцінки, та розкриття напрямів удосконалення стратегії еколого-фінансового розвитку підприємства.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

В умовах ринкової економіки кінцевою метою функціонування підприємств є отримання прибутку. Для досягнення цієї мети підприємство повинно вміти швидко адаптуватися до змін в навколишньому середовищі. Підприємство як відкрита система залежить від зовнішнього середовища стосовно постачання сировини і матеріалів, енергії, трудових ресурсів, а також споживачів продукції чи послуг. Крім цих зазначених елементів, середовище прямого впливу включає також такі складові: конкуренти, які випускають аналогічну продукцію і товари-замінювачі; фінансові організації, які визначають кредитно-фінансову ситуацію; закони, які регламентують діяльність підприємства; джерела трудових ресурсів, їх склад та якість. Але при цьому не можна не враховувати вплив побічних факторів. Мова йде про соціально-політичну, екологічну ситуацію, рівень освіти населення, культурні традиції, які склалися в державі. Такий елемент, як рівень технології є одночасно і складовою організації, і зовнішнім фактором. Науковомі виробництва, пов'язані з технологіями вищого рівня, повинні оперативно реагувати на нові розробки для

того, щоб забезпечити конкурентоздатність своєї продукції [1].

Вирішальну роль щодо підвищення ефективності процесів розвитку підприємництва в аграрній сфері набуває інтелектуальний потенціал агро формувань та якість людських ресурсів, творчі здібності персоналу і здатність управлінської системи використовувати дані виробничі фактори і домагатися реалізації стратегій підприємства. Значна кількість досягнень науково-технічного прогресу за останні десятиліття і можливості застосування інновацій дозволяють вирішувати завдання подальшого розвитку підприємництва шляхом формування альтернативних напрямків та диверсифікації діяльності і застосування відповідних сучасному рівню розвитку виробництва типів стратегії управління.

Відмінність сучасних процесів управлінського розвитку від традиційних підходів, що здійснюється в рамках системи стратегічного менеджменту, полягає в тому, що ці процеси відбуваються не тільки під керівництвом вищих ланок адміністративного управління, але й за участю безпосередніх виконавців і рядових працівників підприємства. Такий розвиток встановлює цілий ряд вимог до побудови системи управління. Одна з ключових вимог полягає в тому, що моделюється імітаційна модель системи управління, що базується на спільних діях колективного прийняття рішень [2]. Однак реалізація цієї моделі вимагає внесення кардинальних змін і в саму технологію управління процесами розвитку підприємництва. В основі такої технології лежать наступні положення:

- ціннісні установки і сфери інтересів підприємства розробляються на всіх рівнях організації і узгоджуються в єдиній концепції по мірі просування вгору по структурі;
- ціннісні установки та інтереси обов'язково мають бути узгоджені на всіх рівні управління підприємством і лише після цього доводяться до підрозділів як стратегічні задачі;
- на всіх рівнях управління здійснюється розробка стратегій розвитку при постійному враховуванні прийнятих ціннісних установок та інтересів підприємства;
- всі окремі стратегії поєднуються заради розробки інтегрованої стратегії;
- процеси розробки і прийняття колективних (спільних) рішень поступово наближаються до свого оптимального втілення, тобто є ітеративними;
- оперативний моніторинг внутрішнього середовища підприємства і ринкових змін забезпечує можливість внесення відповідних змін до планів стратегічного розвитку і їх коригування в часі.

З урахування швидкоплинності змін фінансового стану та в умовах емерджентної економіки, практично неможливо здійснювати довгострокове прогнозування. Саме тому в таких випадках застосовують короткострокові розрахунки. Часті зміни в податковій політиці та інфляція не дозволяють за допомогою прогнозування забезпечити розробку складних, обґрунтованих фінансових планів підприємств. Прогнозування фінансового стану в таких умовах може бути зведене до поєднання розрахунку мінливих показників з очікуваним доходом підприємства [3].

З іншого боку, реалізація стратегії розвитку підприємства потребує відповідного планування і адекватного довгострокового фінансового забезпечення. Це, в свою чергу, передбачає або залучення зовнішніх ресурсів, що на сьогоднішній день для аграрних підприємств є проблематич-

ним, або мобілізацію всіх внутрішніх матеріально-фінансових резервів. При цьому загальноекономічна стратегія розвитку підприємства узгоджується з його фінансовою стратегією. Всі основні стратегічні напрями — інноваційний, маркетинговий, ціновий, організаційний, збутовий — формуються з урахуванням конкретних фінансових можливостей та перспектив.

Виходячи з цього, можна зробити висновок, що, на відміну від стратегічного, оперативне управління займається використанням існуючої стратегічної позиції підприємства з метою досягнення його цілей. В комерційному підприємстві керівник, який займається оперативними питаннями, повинен перетворювати потенціал підприємства на реальний прибуток. Його обов'язки включають визначення загальних оперативних задач, мотивацію, координацію і контроль як керівників нижчого рангу, так і виконавців в межах підприємства.

Кадрове забезпечення, якість підготовки фахівців та підвищення кваліфікації спеціалістів є запорукою успішного планування розвитку підприємства як стратегічного, так і оперативного. Однак ці елементи є різними для двох типів управління. Структура стратегічного типу, яка націлена на зміни, є гнучкою та не має жорстких обмежень. Структура оперативного типу стійка до змін та націлена на ефективність. Якщо керівник, який здійснює стратегічне управління, прагне до змін, здатний йти на ризик, має навички управління освоєнням нових напрямків, то керівник, який здійснює оперативне управління, виступає проти змін та не здатен до ризику.

Розвиток підприємства в аграрній сфері може проходити у формі управлінського розвитку або саморозвитку. Для здійснення керованості процесу управлінського розвитку підприємства, необхідно створення підсистеми управління розвитком. Дана система забезпечуватиме розв'язання задач, що виникатимуть в процесі реалізації стратегії еколого-фінансового розвитку підприємства. Механізмом реалізації розвитку в аграрних підприємствах є розробка і впровадження нововведень, які здійснюються за допомогою інноваційного процесу. Нововведення можуть торкатися як асортименту продукції, так і окремих елементів обладнання і технологій (технічні і технологічні нововведення).

У практиці підприємств часто виникає необхідність вирішення слабо структурованих проблем, які не дають можливості оцінювати варіанти за допомогою математичного апарату. В цьому випадку, для оцінки рішень може застосовуватися система зважених критеріїв, а сам процес здійснюється в три етапи. На першому етапі формуються найважливіші критерії, необхідність дотримання яких є безсумнівною. Альтернативні варіанти оцінюються за цими критеріями (які, по суті, є критеріями обмеженості), і поділяються на групи: ті, які відповідають вимогам; ті, які не відповідають вимогам; сумнівні. На другому етапі аналізуються варіанти за певними критеріями, а на третьому робиться спроба встановити ступінь небезпеки, який може мати місце при прийнятті того чи іншого рішення. Таким чином, вибір кінцевого рішення із припустимих здійснюється на підставі зважування пріоритетності цілей. Також обов'язково враховуються як позитивні, так і негативні наслідки реалізації даного рішення. Вони можуть бути соціального, економічного, організаційного, технологічного, політичного

характеру, тобто вони стосуються різних сторін діяльності підприємства [4].

Складність розробки і прийняття управлінського рішення також підсилюється впливом факторів невідомості і ризику в умовах, характерних для ринкової економіки. Це значно підвищує рівень відповідальності тих, хто приймає рішення — суб'єктів процесу прийняття рішення. Це можуть бути як індивіди (окремі керівники), так і групи менеджерів, які мають повноваження для прийняття рішень. Крім того, до процесу розробки і прийняття рішень на всіх цих етапах можуть бути залучені експерти — фахівці з конкретних проблем, процедур, етапів. Експерти можуть надавати суттєву допомогу в постановці задачі, опрацюванні можливих ситуацій, формулюванні мети і встановленні обмежень, розробці варіантів рішень і наданні оцінки їх наслідкам. За свої рекомендації експерти несуть відповідальність.

Порівнювання рішень, які приймаються індивідуально, з рішеннями групи показує, що кожний з цих підходів має як свої переваги, так і недоліки. Для рішень, які приймаються індивідуально, характерний більш високий рівень творчого підходу. В них нерідко реалізується багато нових ідей і концепцій. Як правило, індивідуальні рішення потребують менше часу, оскільки їх не треба узгоджувати.

При груповому підході в процесі прийняття рішень існує більш високий ступінь обґрунтованості і менший відсоток помилок, чому сприяє сам механізм роботи групи (взаємне коригування рішень в процесі групової праці, створення атмосфери співробітництва і змагання, взаємодія членів групи між собою), а також багатоваріантність розробок. При цьому, як правило, збільшується час, який витрачається на розробку, узгодження і прийняття рішень. Тому при вирішенні термінових проблем, де фактор часу є вирішальним, перевага віддається індивідуальному суб'єкту процесу прийняття рішень. Проблеми ж, які пов'язані з радикальними змінами на підприємстві, частіше всього вирішуються колективно. Чим більша кількість людей бере участь у вирішенні таких проблем, тим більша впевненість у позитивному ставленні співробітників до запланованих дій, в розумінні їх необхідності та корисності.

Глибокий економічний аналіз є необхідною передумовою для прийняття управлінських рішень. Без цього аналізу неможливе ефективне функціонування і розвиток виробничо-збутової діяльності підприємства.

До факторів, які сприяють створенню сприятливого підприємницького клімату, можна віднести:

- стабільність державної і соціальної політики, що спрямована на підтримку підприємництва;
- пільговий податковий режим для новостворених підприємств або розширення вже існуючих;
- заходи, які сприяють притоку фінансових ресурсів до сфери бізнесу;
- створення інноваційних і впроваджувальних центрів з державним та приватним фінансуванням;
- наявність розвинутої мережі спеціалізованих фірм, які надають фінансову допомогу підприємцям;
- організація консультативних центрів з питань управління, маркетингу, реклами, курсів перепідготовки кадрів;
- наявність ефективної системи захисту інтелектуальної власності не тільки на винаходи, а й на новаторські ідеї, ноу-хау;

— спрощення процедур регулювання господарської діяльності з боку державних органів (скорочення форм звітності, полегшення правил реєстрації компанії);

— підвищення якості робочої сили (освіта, кваліфікація);

— забезпечення інформаційними технологіями, засобами комунікацій;

— свобода творчості.

Вважається, що негативний вплив на розвиток підприємницької діяльності мають такі фактори:

— високі податкові ставки;

— недостатньо високий рівень субсидіювання, досліджень і розробок, низька норма накопичень і недостатні обсяги інвестицій;

— надмірне державне регулювання, інфляція;

— жорстке антимонопольне законодавство;

— надмірна кількість документів, необхідних для подання державним органам управління;

— високі урядові витрати, в тому числі й на оборону;

— низька продуктивність праці в урядовому апараті;

— зростання цін на енергоресурси;

— дефіцит матеріальних ресурсів;

— протекціонізм;

— субсидії неефективним підприємствам;

— високі витрати на утримання державного апарату;

— низький рівень освіти;

— негативне ставлення до приватного сектору;

— зростання питомої ваги сфери послуг;

— високий рівень злочинності;

— зміна моральних цінностей;

— зростання індивідуалізму;

— психологія виключності.

У ринкових умовах суспільству доцільно підтримувати витрати на соціальні потреби працівників на належному рівні. Тому цей напрямок діяльності повинен набути свого розвитку на підприємствах, які більш за всіх зацікавлені в сприятливому соціальному кліматі, підвищенні кваліфікації трудового потенціалу і ефективності соціальних заходів, що забезпечить уникнення соціальних потрясінь як на підприємстві, так і в суспільстві. Основні положення, на яких базується стратегія розвитку підприємства з урахуванням еколого-фінансових факторів, такі:

1. Витрати підприємства поділяються на явні (які безпосередньо враховуються в калькуляції витрат) та скриті. Так, недостатньо швидка перебудова організаційних структур виробництва може спричинити зростання скритих витрат виробництва, наприклад, у результаті збільшення кількості працівників, яке компенсує нерівномірне завантаження різних підрозділів; втрати робочого часу внаслідок прогулів, виробничих травм тощо. Часто скорочення скритих витрат можливе лише за умови збільшення витрат явних. В цьому випадку створюється можливість співставлення витрат та вигод. Однак, як правило, економія на явних витратах призводить не тільки до зростання скритих витрат, але і негативно впливає на продуктивність персоналу.

2. Оскільки скриті витрати звичайно впливають на зростання поточних витрат, то, з економічної точки зору, найбільш раціональним може бути збільшення капіталовкладень (наприклад, на заміну устаткування, покращання умов праці) з метою усунення причини зростання поточних витрат.

3. Виграш у часі за рахунок скорочення його втрат, пов'язаних з неефективною організацією виробництва (на-

приклад, прогулами, поверненням продукції незадовільної якості, виробничими травмами тощо), може створити умови для реалізації додаткових заходів, спрямованих на підвищення ефективності праці (наприклад, інформування виробників, їх перепідготовка, проведення зборів по обговоренню внутрішньовиробничих проблем тощо).

4. Підприємство, яке прагне скоротити витрати на охорону навколишнього середовища, або з метою економії на явних витратах скоротити частину персоналу, може постраждати, оскільки з часом воно повинно буде відносити всі скриті втрати до витрат виробництва продукції, але вже в значно більших розмірах.

Тому, при розробці стратегії еколого-фінансового розвитку підприємств, доцільно враховувати всі вище зазначені фактори. Задача полягає у виборі принципового шляху вирішення конкретних питань, які полягають у підтримці конкуренції, а також запровадженні ринкових умов функціонування підприємств.

Запропонована концепція передбачає значну перебудову організації виробництва та управління на підприємстві, скорочення скритих витрат, реалізацію гнучкої політики в галузі асортименту продукції, прискорення процесу перепідготовки кадрів тощо.

На нашу думку, доцільно приймати кінцеве рішення після порівняння декількох варіантів, для чого критерієм вибору може бути не стільки максимізація економічних показників, скільки отримання їх задовільних значень при вирішенні певних соціальних проблем.

При розробці стратегії еколого-фінансового розвитку необхідно користуватися різними показниками та їх наборами, які дають кількісну та якісну оцінки діяльності підприємства. При цьому в стратегічному плануванні слід керуватися принципом достатності необхідної інформації. Виходячи з цього, пропонується класифікація показників екологічного розвитку за основними стратегічними сферами процесу природокористування на підприємстві: показники, які характеризують природно-сировинний потенціал, показники, які характеризують антропогенне навантаження підприємства, показники, які характеризують фінансові потоки в сфері природокористування.

Розглянемо їх більш детально.

1. Показники, які характеризують природно-сировинний потенціал.

Для ведення виробничої діяльності підприємство повинно мати певний природно-ресурсний потенціал. Його спеціальне використання здійснюється шляхом надання природних ресурсів у власність, оренду на платній основі, згідно з укладеними угодами між власником природних ресурсів та природокористувачем. Дозвіл на природокористування документально оформлюється у вигляді відповідного акту, ліцензії, угоди (на оренду) або іншого юридичного документу. В ньому визначаються умови і правила користування, встановлюються ліміти (обсяги, режими, квоти та інші параметри). Нормування використання природних ресурсів місцевого значення здійснюється обласними радами народних депутатів, а природних ресурсів національного значення — Кабінетом Міністрів України.

До природних ресурсів національного значення відносять:

- територіальні і внутрішні морські води;
- ресурси континентального шельфу і морської економічної зони;

- атмосферне повітря;
- підземні води;
- поверхневі води, які належать або використовуються на території більш ніж однієї області;
- лісові ресурси державного значення;
- ресурси природно-заповідного фонду республіканського значення;
- види тварин і рослин, які занесені до Червоної книги України;
- корисні копалини, за винятком загальнопоширених;
- рекреаційні ресурси республіканського значення.

До природних ресурсів місцевого значення віднесені всі інші види ресурсів, які не були згадані вище.

Показники, які характеризують природно-сировинний потенціал, використовуються для порівняння масштабів різних підприємств, визначення місця окремо взятого підприємства за рангом, контролю за динамікою негативних тенденцій у використанні природно-сировинного потенціалу підприємства. До таких показників відносять:

- кількісні показники природних ресурсів спеціального призначення (земля, ліс тощо);
- кількісні показники природних ресурсів виробничого призначення (природно-сировинна база);
- енергоресурсний потенціал.

Спеціальними індикаторами можуть бути такі показники:

- перевищення фактичного обсягу використання природних ресурсів над плановим (нормативним, лімітованим);
- обсяг використання природно-сировинного потенціалу на одиницю продукції (виробленої, реалізованої);
- економічна ефективність використання природно-сировинного потенціалу (відношення прибутку до потенціалу);
- планово-фактичні показники.

Наведені індикатори дозволяють розробити стратегію екологічного розвитку в трьох основних аспектах:

- у відповідності з державним регулюванням;
- у відповідності з технологічним розвитком;
- у відповідності зі збутовою діяльністю.

Таким чином, ми отримуємо керовану систему використання природно-ресурсного потенціалу, на вході якої знаходяться потенціал, а на виході — економічна продуктивність його використання. Сама ж система використання природно-ресурсного потенціалу представляє технологічну систему його перетворення на фінансовий результат.

2. Показники, які характеризують антропогенне навантаження.

Антропогенне навантаження підприємства на природну сферу полягає у надходженні різних забруднювачів до навколишнього середовища (викиди, відходи). Забруднювачі можна ще представити як побічну продукцію. Вартість цієї продукції є негативною величиною для підприємства в умовах дії принципу платності за забруднення.

З точки зору фінансів, підприємство не зацікавлене в перекинуванні інформації про фактичний обсяг забруднюючих речовин, оскільки при виявленні фактів заниження звітних даних сплачується штраф у п'ятикратному розмірі. Це особливо актуально для підприємств, які мають понадлімітні викиди.

У стратегічному еколого-фінансового розвитку підприємства одним з напрямків господарської діяльності є зниження антропогенного навантаження на навколишнє се-

редовище. При цьому використовуються натуральні та вартісні показники для різних природних компонентів (повітря, вода, ґрунт) по всьому технологічному ланцюгу:

- утворення забруднювачів у технологічному процесі;
- уловлювання, знешкодження, емісія шкідливих речовин до навколишнього середовища.

Із введенням принципу платності забруднювача та лімітування обсягів забруднення, ми отримуємо систему, управління якою можливе з боку підприємства. На вході системи знаходяться нормативи забруднення, на виході — фактичний обсяг забруднення. Продуктивність цієї системи є одночасно позитивною роботою (виробництво цільової продукції) та негативною (виробництво побічної продукції). Продуктивність системи описується показниками еколого-фінансової ефективності: відношення фінансового результату (прибутку) до вартісної оцінки антропогенного навантаження (планові, фактичні платежі за забруднення — лімітні та понадлімітні). Стратегічною метою економічного розвитку підприємства повинна бути ліквідація понадлімітного забруднювання і, як наслідок, підвищених ставок платежів.

3. Показники, які характеризують фінансові потоки в сфері природокористування.

Це показники, які характеризують надходження та витрати фінансових ресурсів підприємства в сфері природокористування. Основними джерелами надходження фінансових ресурсів до сфери природокористування підприємства є:

- надходження від реалізації продукції, коли на підприємства надходять грошові засоби від споживачів продукції, якими сплачується нормативне використання природних ресурсів та нормативне забруднення;
- частина чистого прибутку, яка піде в оплату понаднормативних використання природних ресурсів та забруднення;
- амортизаційні відрахування на промислово-природоохоронні заходи підприємства сплачуються покупцем;
- кредиторська заборгованість: довгострокова — у вигляді отриманих кредитів на природоохоронну діяльність, короткострокова — у вигляді заборгованості за екологічними платежами.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження можна зробити висновки, що основними напрямками витрачання фінансових ресурсів сфери природокористування підприємства є:

- погашення заборгованості;
- екологічні платежі;
- витрати на природоохоронні заходи.

У стратегічному плануванні цього етапу еколого-фінансового розвитку підприємства необхідно, на нашу думку, використовувати балансовий метод, який дозволяє виявляти та ліквідувати диспропорції (в грошовому виразі) в екологічному розвитку.

Організація виконання прийнятого рішення — найважливіший елемент процесу управління. Рішення повинно бути доведено до виконавців. Найважливіша задача керівника на останньому етапі процесу управління — подолання об'єктивних і суб'єктивних перешкод та створення умов для реалізації рішення.

Велике значення має контроль за виконанням робіт, який пов'язаний з реалізацією рішення, бо можуть виявитися не тільки відхилення від плану, але й недоліки самого рішення,

які потребують коригування. Задля того, щоб таких недоліків було менше, контрольну функцію необхідно здійснювати на всіх етапах прийняття рішень. Це може викликати повторний розгляд процедур. Ефективність цього процесу багато в чому залежить від методів, якими оперують менеджери і керівники при виконанні всіх управлінських рішень.

Покращання професійної підготовки та підвищення вимог до умов праці необхідно враховувати як соціально-економічний фактор при розробці стратегічного плану розвитку підприємства, оскільки людський фактор є основним "енергетичним фактором", за допомогою якого здійснюється розвиток підприємства. Стратегічні підходи, які досить широко використовуються на підприємствах в розвинених країнах світу та які намагаються впроваджувати в Україні, спрямовані на досягнення лише максимальних прибутків шляхом задоволення товарних ринків і тому, на наш погляд, ці підходи не повинні бути пріоритетними напрямками розвитку. Прибуток — це суттєвий, але не головний показник підприємницької діяльності.

Література:

1. Андрійчук В.Г. Капіталізація сільського господарства: стан та економічне регулювання розвитку: монографія / В.Г. Андрійчук. — Ніжин: вид-во "Аспект-Поліграф", 2007. — 216 с.
2. Моделирование социо-эколого-экономической системы региона / Под ред. В.И. Гурмана, Е.В. Рюминой. — М.: Наука, 2003. — 175 с.
3. Чупис А.В., Царенко О.М. і ін. Финансовое положение предприятия (оценка, анализ, планирование). — Сумы: Университетская книга, 1998. — 131 с.
4. Збарський В.К. Сталий розвиток сільських територій: проблеми і перспективи / В.К. Збарський // Економіка АПК. — 2010. — № 11. — С. 129—136.
5. Хвесик М.А. Інституціональні трансформації та фінансово-економічне регулювання землекористування в Україні: монографія / М.А. Хвесик, В.А. Голян, А.І. Крисак. — К.: Кондор, 2008. — 522 с.

References:

1. Andriychuk, V. H. (2007), Kapitalizatsiia sil's'koho hospodarstva: stan ta ekonomichne rehuliuвання rozvytku [Capitalization of Agriculture: Status and Economic Regulation of Development], Nizhyn, vyd-vo "Aspekt-Polihrf", Ukraine.
2. Hurman, V.Y. and Riumyna, E.V. (2003), Modelyrovanye sotsyo-ekolohe-ekonomycheskoj systemy rehyona [Modeling of socio-ecological-economic system of the region], Nauka, Moscow, Russia.
3. Chupys, A.V. and Tsarenko, O.M. (1998), Fynansovoe polozhenye predpriatya (otsenka, analiz, planyrovanye) [The financial situation of the company (assessment, analysis, planning)], Unyversytetskaia knyha, Sumy, Ukraine.
4. Zbars'kyj, V.K. (2010), "Sustainable rural development: problems and prospects", Ekonomika APK, vol. 11, pp. 129—136.
5. Khvesyk, M.A. Holian, V.A. Krysak, A.I. (2008), Instytutsional'ni transformatsii ta finansovo-ekonomichne rehuliuвання zemlekorystuvannya v Ukraini [Institutional transformation and financial-economic regulation of land use in Ukraine], Kondor, Kyiv, Ukraine.

Стаття надійшла до редакції 20.08.2015 р.